

Gróz Andrea*ELTE, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Intézet*

A tanulói szükségletek érvényesülése a 19. század pedagógiai tankönyvirodalmában

A 19. században, a népoktatás kibontakozásának időszakában szenvedélyes módszertani viták zajlanak Európa-szerte az olvasmányokról, az olvasókönyvek szerkezetéről, a nyelvtan tanításáról, a beszéd- és értelemgyakorlatok helyéről, anyagáról, s természetesen az írás és olvasás megtanításáról. Nálunk ezek a viták 1868 után kezdenek felpezsdülni a tanítóegyletekben és a módszertani folyóiratok hasábjain.

Készülő doktori értekezésem címe: „A pedagógus-gyermek kapcsolat alakulása a dualizmus korában, tanítóképzős pedagógia tankönyvek tükrében”. Kutatásom történeti kutatás, mely a dualizmus időszakára irányul. *Szabolcs Éva* a neveléstörténet és gyermekkortörténet kapcsolódási pontjait, közelítésének módjait taglalva rámutatott, milyen erőteljes hatást gyakorolt a történettudományokban megjelenő mentalitástörténet, a történeti antropológiai paradigmák, módszerek sora a neveléstörténetre. Az interdiszciplináris jelleg erősödése révén a történelmi-szociológiai hangsúly érvényesülése fordította a figyelmet a gyermekkortörténet mint új tudományterület felé.

A tankönyvek tükrében történő kutatásom relevanciáját alátámasztja továbbá az a tény, miszerint a dualizmus korában az új iskolatípusok megjelenésével (az 1870-es években a polgári iskolák, az 1880-as években a szakjellegű központi szintű iskolák, illetve a századfordulóra az első leánygimnázium) a megnövekedett és differenciáltabbá váló iskola-rendszer intézményei számára sokféle és nagyszámú tankönyv vált szükségessé.

Egyre nőtt az igény a tanári-tanítói kézikönyvekre, vezérkönyvekre (vezérkönyv: a dualizmus és a két világháború közötti időben annak a tanítói kézikönyvnek a neve, amely egy-egy tantárgy iskolai tanórai feldolgozását mutatta be, szűkebb, tágabb részletességgel, kellő módszertani útmutatásokat is nyújtva), segédkönyvekre, aminek következtében folyamatosan terebélyesedett a neveléstudományi szakirodalom, megerősödött és szélesedett a neveléslélektani ismeretterjesztő művek utáni érdeklődés. Sőt, a 19. század második felében létrejöttek az első hazai kapitalista könyvkiadó vállalatok, melyek hatalmas példányszámban adták ki köteteket, s az ország egész területén igyekeztek azokat terjeszteni. Így a dualizmus idején alakult nagy könyvkiadók révén a tanítóképző munkák az országban lévő összes iskola számára könnyen, kellő mennyiségben és aránylag mérsékelt áron beszerezhetők lettek. *Felkai László* szerint megállapítható, hogy a kiadandó tankönyvekkel szemben támasztott követelmények a korabeli didaktikai elmélet szintjéhez mérten igen magasak voltak. Igaz ez a tanítóképzős pedagógia tankönyvekre is.

A 19. század második felének neveléstudományi könyvei közül kívánok néhány művet kiemelni – ezek közül is a pedagógia szakkönyveket –, hogy tetten érhessem a tanulási-tanítási folyamatnak azt a jellemző sajátosságát, mely a tanulói szükségletek kategóriájában érvényesül.

Ezzel „felfedtem” megközelítem a lényegét, hiszen a szükségletet mint pszichológiai és pedagógiai fogalmi meghatározást úgy szeretném nézőpontunk homlokterébe állítani, mint a nevelési-oktatási folyamat jellemző tényezőjét. Az mindannyiunk számára közismert tény, hogy a pszichológia tudományterületén a szükséglet egyfajta hiányállapot megszüntetésére, kielégítésére való törekvésként jelentkezik; míg a pedagógiai diszciplína elsősorban az igényt állítja definiálásának középpontjába, mégpedig anyagi, illetve kulturális, szellemi javak iránti igényként körvonalazza. (Amely – ugyancsak köztudott módon – az egyén vagy a közösség, a társadalom szempontjából történelmi, s gazdasági vonatkozásban változó és szerteágazó.)

Mi most e közel másfél évszázados pedagógia-könyvek fellapozásával történeti síkon kíséreljük meg a tanulói szükségleteket jelentő elemeket megragadni: a gyermeki igények meglátatása hozzásegíthet minket az iskolai élet másik fontos szereplőjéhez, a pedagógushoz való viszonyának körvonalazásához.

Környei János, néhai királyi tanácsos és tanfelügyelő, *‘A tanító az iskolában’* című könyve 1875-ben látott napvilágot. Már az olyan tankönyvek sorába tartozik, amelyek tartalmuknál és nézőpontrendszerüknél fogva fogantatosították a 68-as népiskolai törvények téziseit. Alcíme is erről tesz tanúbizonyságot: „Rövid útmutató arra, miként lehet a népiskolában jó fegyelmet tartani, s helyesen oktatni. Hazai viszonyaink s az 1868-ik évi népoktatási törvény kellő tekintetbevételével.”

„A gyermekek iránti családi szeretet a következő négy erényben nyilatkozik: örködik a fölött, hogy a gyermek a tévedéseket mellőzze s a jóban erősödjék: szigorúan ragaszkodik az erkölcsi rendhez, hol a jóra való szoktatásról van szó; igazságos a dicséret és fegyelmezés, a jutalmazás és büntetés alkalmazásában, s különösen következetes mindenben, mert következetesség nélkül a jóra való szoktatás nem gondolható.”

Érdemes Környei életének fő momentumait megismernünk: 1831. november 14-én született Murapetrócon, s két évvel a népiskolai törvény megjelenését követően, 1870 tavaszán Budán hunyt el. Szülei szegénysége miatt csak a helybeli katolikus pap támogatásával tudta tanulmányait folytatni. Részt vett a szabadságharcban (mint tüzér); a világi fegyverletét követően rövid ideig bujdosott, majd Győr vármegyében falusi tanítóként tevékenykedett, ugyanakkor jogi s orvostudományi tanulmányokat egyaránt folytatott, azonban a bonctani gyakorlatok túl

nagy erőpróbának bizonyultak számára, így abbahagyva egyetemi tanulmányait irodalommal kezdett foglalkozni. Így többek között a Budapesti Visszhang, a Magyar Néplap, valamint a Magyar Sajtó munkatársa lett.

1867 szeptemberétől Pesten a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban fogalmazó, s 1868 februárjától haláláig a Néptanítók Lapja című hivatalos minisztériumi lap szerkesztője. 1869-től egyúttal Esztergom, Komárom és Győr vármegyék tanfelügyelője.

A kötet bevezetésül megfogalmazott soraiban a tanítói hivatás felelőssége testesült meg. A tanítói hatások fontos tényezőként alakítják a gyermek jövőjét, személyes életét: „A tanító lényeges befolyást gyakorol a gondjaira bízott gyermekek későbbi életének alakulására. A munkás vagy henye, a rendes vagy rendetlen, az erkölcsös vagy erkölcstelen, a szellemileg önálló, vagy másokat vakon követő, a boldog vagy boldogtalan élet alapjai nagyon is gyakran az iskolában vettetik meg.” A tankönyv alapjául *Kehr*, *‘Die Praxis der Volksschule’* című műve szolgált, mely első ízben 1868-ban jelent meg, s egy év leforgása alatt három kiadást ért meg.

A királyi tanácsos és tanfelügyelő munkája három fő egységből épült fel: a szerző az I. részben a nevelésről, a II.-ban az oktatás összefüggéseiről, míg a III. tematikus egységben a „módszer”-ről fogalmazta meg pedagógiai téziseit.

Ha áttekintjük Körneyi könyvének I. fejezetét, melynek címe „A tanító személyiségéhez kötött általános kellékekről”, akkor a pedagógussal kapcsolatos elvárások nyomán meg tudjuk rajzolni azon a tanulók életkori sajátosságaiból, illetve a gyermekek történeti szemléletéből eredő szükségleti, „igény”-ként megjelenő tényezőnek a körét, mely a kölcsönösségi viszonyban válik értelmezhetővé.

„A gyermekek rendszeretők és pontosak mindenben, ha a tanító is az, szelídek, jó indulatúak, igazságszeretők, békeszeretők, szolgálatkészek, előzékenyek, ha a tanító szelídséggel, igazságossággal és nyájassággal bánik velök, sőt vidámak, elégedettek és boldogok is lesznek, ha e lelki állapotokat a tanítónál tapasztalják. Ellenkezőleg szinte tény, hogy a dacos tanítók mindig panaszkodnak tanulóik dacoskodása miatt; vásott és renyhe tanítóknak folytonosan küzdeniük kell a tanulók rendetlensége és restsége ellen; a barátságatlanoknak mindig van panaszuk a gorombáskodás miatt.”

Ez a gondolat egyrészt jelenti azt az értelmezést, mely szerint az iskolai s gyakorlati életben megjelenő pedagógiai történések hatása hatékonyabb a gyermek nevelése szempontjából, mint a szabályok léte. Másrészt explicit módon kifejt a tanulói szerepből néhány, a tanuló szemében meglepő vonást.

Az előbbi jellemzőkön túl a szeretet létét tartja meghatározónak Körneyi. Szeretet gyakorlása nélküli pedagógus, még ha megfelelően képzett s nagy műveltséggel bíró is, nem lehet jó nevelő, jó tanító.

A nagy előd, néptanító, *Pestalozzi* példáján keresztül mutat rá a szerző arra a megdöbbentő gondolatra (könyvét mindenekelőtt a képzőintézetek növendékeinek szánta), hogy a pedagógusnak a szegény, elhagyatott, rossz magaviseletű, problémákkal küzdő gyermeket kell felkarolnia s szeretetével kitüntetnie. Mint írja: „Az nem nagy mesterség, hogy szeressük a jó és szorgalmas gyermeket, mely szülői házában kitűnő nevelésben részesül. A szegény, az elhagyatott gyermekek iránti szeretetet kellene minden tanítónak Pestalozzitól megtanulnia, – csak ezen szeretet által lesz a tanítói hivatás az üdv hivatása.”

Érdemes elidőznünk a szerzőnek a szeretetről mint lényegi megnyilvánulásról írott sorai felett abban a tematikus egységben is, melyben a szeretet mibenlétét négy tényben látja gyökerezni. E sorok közvetítik számunkra az olyan látens, gyermeki szükségleteket jelentő paramétereket, mint a jó cselekedetet követő jutalmazás, a dicséret, valamint értelemszerűen a büntetés elkerülése, illetve minél kevésbé gyakori volta.

„A gyermekek iránti családi szeretet a következő négy erényben nyilatkozik: öröködi a fölött, hogy a gyermek a tévedéseket mellőzze s a jóban erősödjék: szigorúan ragaszkodik az erkölcsi rendhez, hol a jóra való szoktatásról van szó; igazságos a dicséret és feddés, a jutalmazás és büntetés alkalmazásában, s különösen következetes mindenben, mert következetesség nélkül a jóra való szoktatás nem gondolható.”

Az iskolakezdekésről, illetve a gyermek iskolába lépésekor megfogalmazódó tennivalók köre érdekes üzeneteket hordoz. A tapintatos, szeretetteljes nevelői attitűd megvalósítására szólítja fel a tankönyvíró kora nemzedékét, expressis verbis az iskolai nevelői-oktatói munkának a meleg, harmonikus légkörű családi miliő folytatásaként, helyettesítőjeként kell működnie. Szem előtt kell tartani a gyermek kezdeti, iskolától való félelmét. Továbbá a gyermekben immanens módon benne rejlő „ethosz”-ra irányuló motivációit.

Még pillantsunk *Kőrösi Henrik* „Pedagógiai kalauz a népnevelés céljaira” című könyvébe. Kőrösi Henrik 1859. augusztus 1-én született, 71 éves korában, 1930. augusztus 27-én hunyt el. 1883-ban a budapesti egyetemen magyar-filozófia szakos tanári oklevelet szerzett, s három év múlva a II. kerületi katolikus főgimnázium tanára, 1889-től pedig a pécsi állami főreáliskolában a magyar/filozófia rendes tanára. 1897-től mint címzetes tanfelügyelő a VKM tisztviselője illetve 1913-tól a Néptanítók Lapja szerkesztője. Tisztviselőként a minisztériumban részt vett az új állami elemi iskolák, az ifjúsági könyvtárak és az analfabéta-tanfolyamok szervezésével kapcsolatos munkálatokban.

Miképpen azt Kőrösi könyvének előszavában is megfogalmazta, a „Rendszeres pedagógia” csupán leglényegesebb részleteit kívánta tollhegyre tűzni. Szerzői szándéka azon alapult, hogy olyan pedagógiai könyvet írjon, melyet „különösen kezdő tanítók használnak olvashatnak, és amelyeket a mindennapi tanításnál értékesíthetnek”. A könyvet Budapest, 1900-ban a Lampel kereskedés adta ki. A mű megszületéséhez német szakmunkák járultak hozzá. Kőrösi mint „kútfőkre” kiemelten hivatkozik *Gustav Rusch*, illetve *Otto Richter* munkáira.

Tankönyvében a maga is tapasztalt pedagógus, Kőrösi Henrik külön fejezetet szentelt a tanítói hivatás körüljárására; a tanítói pálya jellegzetességeire, a tanító személyiségének jegyeire, az iskolai feladatvégzés főbb sajátosságainak ismertetésére, taglalására. Kőrösi megközelítése szerint: „Csakis finom lelkületű, önzetlen és a nevelésre rátermett ember válhatna a tanítói pályát. Aki a mások javát nem tudja a maga java fölé helyezni; akit a gyermek sírása nem hat meg: az forduljon el ettől a pályától.” A személyiség tényezői közül hangsúlyos szerepet kapott az emocionális attitűdrendszer, kiemelten a szenzibilitás, az önzetlenség, illetve az empátia. A szerző a gyermek érzelmi szükségleteinek kielégítésére irányuló pedagógiai törekvéseket tartotta hangsúlyosnak. Minderről megbizonyosodhatunk a következő sorokban: „Meg kell éreznie a kis gyermeki szív minden dobbanását. Részt kell vennie tanítványainak örömeiben és fájdalmaiban; minden pillanatban segítségükre kell lennie és azonnal el kell találnia a megfelelő gyógyszert. Boldog az a tanító, aki a gyermeki csínyek elbírálásánál vissza tud arra emlékezni, hogy ő is gyermek volt.”

Azonban bármennyire is úgy tűnik e gondolatok kapcsán, hogy Kőrösi megengedőbb módon, elnéző attitűddel viseltetik a tanulók előírt normákkal nem összhangzatban álló tevékenységei iránt – ugyanis az empátia, a beleérzés fontosságát hangsúlyozta –, fel kell figyelnünk a Környei János által írott előbbi kötetben megfogalmazottakkal rokon gondolatokra. A rendre szoktatás terén a következő intelmeket teszi közzé: „Szoktassa a gyermekeket ahhoz, hogy mihelyt belép az osztályba, a tanulók mindannyian akként álljanak föl padjaikban, hogy egymást fődözzék. Addig le ne ültesse őket, míg gyorsan végig nem tekintette őket padok szerint. Ha szemetet, papírdarabokat lát a tanuló előtt a földön, azonnal szedesse föl vele és figyelmeztesse, hogy a tantermet mindenkinek tisztán kell tartani...”

Hasonlóan egybecseng a Környei-féle gondolatokkal a gyermekszertet, nyugalom, melegség, harmónia, biztonság iránti igény; mind abban a pedagógiai koncepcióban, miszerint az iskola a családi gondoskodás és nevelés folytatója, kiegészítője, illetve helyettesítője, mind pedig a gyermek iskolába lépésének időszakát, első iskolában töltött napjait illetően: „... a legnagyobb kímélettel járjon el a tanító. Ne riassza el őket az iskolától, hanem szerető bánásmóddal édesgesse őket az iskolába. A legszebb jutalma az a tanítónak, ha a gyermek úgy szereti az iskolát, mint a jó otthont.”

A Környei János, illetve Kőrösi Henrik által írt két mű rövid áttekintése nyomán is megállapítható, hogy a gyermeki igények tartalmi sajátosságai felfedezhetőek a közel 120 éves könyvekben, csak éppen más oktatásméleti rendezőelv mentén, mint azt a jelenkori didaktikai, nevelésméleti munkák teszik.

Irodalom

- Környei János (1875): *A tanító az iskolában*. Lampel Róbert Könyvkereskedése, Budapest.
 Kőrösi Henrik (1900): *Pedagógiai kalauz. A népnevelés céljaira*. Lampel Róbert császári és királyi udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest.
Új Magyar Életrajzi Lexikon. (2002) Magyar Könyvklub, Budapest. 3. kötet.